

Noty

Olędrzy – osadnicy znad Wisły. Sąsiedzi bliscy i obcy, red. Andrzej Pabian, Michał Targowski, Toruń 2016, ss. 188

Nakładem Fundacji Ośrodka Inicjatyw Społecznych ANRO, przy współudziale władz województwa kujawsko-pomorskiego, pod koniec 2016 r. ukazał się zbiór artykułów poświęconych menonitom. Omawiany tom otwiera obszerny wstęp autorstwa redaktorów książki, Michała Targowskiego i Andrzeja Pabiana, w którym przypomniano specyfikę osadnictwa olęderskiego na polskich obszarach wiejskich epoki nowożytnej oraz podkreślono, że książka jest pokłosiem konferencji, która odbyła się 22–23 września 2016 r. w Wielkiej i Małej Nieszawce pod Toruniem.

Rozwinięcie kwestii specyfiki osadnictwa olęderskiego znajdujemy w pierwszym artykule – Michał Targowski pisze o początkach tego typu osadnictwa, przyczynach sprowadzenia migrantów z Niderlandów, zasadach gospodarowania ziemią nadaną im w użytkowanie i wielkiej polityce, która wpływała na losy przybyszów przez kolejne stulecia. Janusz Małłek w drugim artykule zamieszczonym w omawianym tomie przedstawił szerszą charakterystykę sytuacji społecznej i politycznej w Prusach Królewskich, dokąd ściągali osadnicy z Niderlandów, zwracając uwagę na relatywnie wysoką tolerancję religijną i autonomię tej dzielnicy w ramach Korony. Charakterystykę menonitów jako grupy wyznaniowej i społecznej przedstawił w kolejnym artykule Andrzej Pabian, podkreślając ich odrębność na obszarze Prus i wymieniając pierwsze ośrodki menonickie w Sosnowce i Brankówce pod Chełmnem oraz charakteryzując kolejne wsie.

Pieter Post z Menonickiego Zboru Heerenveen-Tjalleberd w Holandii rozważał kwestie tożsamości współczesnych menonitów, w tym również tych, którzy w XX w., w wyniku kolejnych konfliktów zbrojnych, zmuszeni byli do opuszczenia terytorium Rzeczypospolitej. Autor zwraca uwagę na różnorodność wspólnot menonickich rozsianych po całym świecie i skutkach specy-

ficznej – w rozumieniu odmiennej od znanej nam hierarchii Kościoła katolickiego – struktury wewnętrznej tych wspólnot.

Anna Maślak z Muzeum Etnograficznego im. Marii Znamierowskiej Prüfferowej w Toruniu omówiła elementy architektury chłopskiej charakterystycznej dla osadnictwa olęderskiego w Dolinie Dolnej Wisły, ze szczególnym uwzględnieniem zagród zespolonych. Autorka podkreśliła znaczące podobieństwo architektury z tego obszaru do budowli z terenu Żuław Wiślanych, zwróciła uwagę na typowy układ wsi olęderskich – rzędówkę bagienną – i poświęciła nieco miejsca na charakterystykę wystawek podcieniowych, typowych dla opisywanych zagród zespolonych. W artykule znalazło się też miejsce dla tzw. izb starków (seniorów rodziny), czyli niewielkiej części zagrody, dobudowanej do właściwej bryły. Wszystkie omawiane zagadnienia ilustrują czarno-białe zdjęcia omawianych zagród.

Kolejny artykuł został przygotowany przez Michała P. Wiśniewskiego ze stowarzyszenia „Lapidaria. Zapomniane cmentarze Pomorza i Kujaw”. Autor przedstawia w nim wyniki inwentaryzacji dawnych cmentarzy z obszaru województwa kujawsko-pomorskiego, z których 124 oznaczono jako cmentarze prawdopodobnie olęderskie. Większość z nich zlokalizowana jest na obszarze powiatu toruńskiego. Autor podjął się klasyfikacji tych nekropolii na sześć typów ze względu na zakres ingerencji w stan zachowania nagrobków, są to cmentarze w stanie: likwidacji, lapidarium (z pojedynczymi nagrobkami w miejscu właściwego cmentarza lub przeniesionymi w inne miejsce), dewastacji, adaptacji, porządkowania i upamiętniania, renowacji. M. P. Wiśniewski przedstawił kilka wybranych przykładów sztuki sepulkralnej z omawianych nekropolii, podał również pełną listę cmentarzy olęderskich Doliny Dolnej Wisły w poszczególnych gminach województwa kujawsko-pomorskiego.

Jarosław Dumanowski z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Torunia podjął próbę omówienia specyfiki kuchni menonickiej i olęderskiej, co okazuje się zadaniem bardzo trudnym ze względu na brak źródeł historycznych pochodzących z omawianego obszaru. Badacz zwrócił uwagę na kwestie wyznaniowe związane z tabu żywieniowym i postem, wyjaśnił, czym różniła się lokalna produkcja serowarska od powszechnie znanej, tradycyjnej produkcji holenderskiej oraz podał kilka przepisów z XVII i XVIII w. na potrawy związane z Holandią oraz sery podpuszczkowe, zwane często holenderskimi.

Innym aspektem życia codziennego dawnych osadników olęderskich zajął się Marcin Gorączko z Uniwersytetu Technologiczno-Przyrodniczego w Bydgoszczy. Autor zwrócił uwagę na różne rodzaje i przyczyny powodzi, w tym warunki klimatyczne powodujące wiosenne roztopy pokrywy śnieżnej i lodowej czy sztormy, które zagrażały powodzią przy ujściu Wisły do morza. Ba-

dania nad tymi zjawiskami w przeszłości są utrudnione ze względu na skąpy i rozproszony materiał źródłowy.

W kolejnym artykule Ewa Tyczyńska z Muzeum Etnograficznego w Toruniu zreferowała historię przygotowań i przebieg realizacji projektu mającego na celu stworzenie Olęderskiego Parku Etnograficznego w Wielkiej Nieszawce. Lokalizację Parku wybrano ze względu na historyczną obecność olędrów i menonitów na tym obszarze już od początku XVII w., a ważnym elementem prac prowadzonych w Parku jest odtworzenie krajobrazu kulturowego nadwiślańskiej wsi olęderskiej z przełomu XIX i XX w., włączając w to zagrody translokowane m.in. z Gutowa, Niedźwiedzia czy Kaniczek, małą architekturę wiejską (studnie, płoty) oraz zieleni (ogródki i sady).

Do publikacji włączono też artykuł Aleksandry Paprot z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza napisany w ramach projektu „Kreowanie tożsamości regionalnej oraz lokalnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych (ze szczególnym uwzględnieniem Żuław i Powiśla)”, poświęcony działaniom na rzecz promocji menonitów i ich dziedzictwa kulturowego wśród współczesnych mieszkańców tego obszaru. W podobnym tonie utrzymany jest kolejny artykuł, Aleksandry i Rafała Kleśta-Nawrockich z Uniwersytetu SWPS w Warszawie i UMK w Toruniu, na temat rekonstrukcji historycznych menonickich przepisów kulinarnych. Cały tom zamyka refleksyjny tekst Antoinette M. Hazevoet z Międzynarodowego Centrum Menno Simonsa z Holandii na temat projektu „Menno-Tour”. W 2014 r. grupa holenderskich menonitów wybrała się w długą podróż po Europie, mając nadzieję na znalezienie śladów swoich przodków. Przejechali ponad 10 tysięcy kilometrów, poznając lokalne historie, tradycje i działające do dziś w różnych miejscach wspólnoty religijne i przygotowując obszernie relacje z podróży, które można znaleźć na blogu www.mennotour.wordpress.com i na stronie www.eumen.net.

Ostatnią częścią omawianej publikacji jest wkładka z 15 kolorowymi ilustracjami związanymi z całym projektem.

Teresa Tylicka, Jacek Tylicki, *Thorunensia i inne rysunki z XVIII-wiecznej kolekcji pastora Jana Jakuba Haselaua*, Toruń 2016, ss. 259

Towarzystwo Miłośników Torunia postarało się o godną oprawę pracy poświęconej zbiorom toruńskiego pastora, uczonego, kolekcjonera i bibliofila Jana Jakuba Haselaua. Książka składa się z trzech rozdziałów wraz z podsumowaniem oraz obszernego katalogu dzieł będących częścią zbioru pastora,

czterech aneksów źródłowych, bibliografii i licznych ilustracji, których spis zamyka omawiany tom.

W pierwszym rozdziale T. i J. Tyliccy nakreślili biografię Haselaua, zwracając uwagę na wykształcenie późniejszego pastora i wiceseniora staromiejskiej gminy ewangelickiej w Toruniu. W drugim rozdziale autorzy omawianej pracy przedstawili losy księgozbioru, który w 1792 r., rok po śmierci bibliofila, trafił na aukcję i uległ rozproszeniu. Rozdział trzeci poświęcono kolekcji dzieł sztuki oraz zbiorom historyczno-geograficznym Haselaua, w tym atlasowi *Tabularum topographicarum secundum seriem alphabeticam dispositarum collectio quinque voluminibus comprehensa Thorunii* i rysunkom Jerzego Fryderyka Steinera oraz zbiorowi rysunków przedstawiających widoki i plany staromiejskiego zboru ewangelickiego.

Obszerny katalog dzieł ze zbioru Haselaua obejmuje rysunki architektoniczne związane z Toruniem i okolicą oraz inne rysunki. Autorzy podali osobno listę rysunków potwierdzonych i osobno prac przypuszczalnych.

Kolejną część książki stanowią spisy zawartości czterech tomów atlasu *Tabularum topographicarum...* ze zbiorów Archiwum Państwowego w Toruniu, sporządzone przez Jana Jakuba Haselaua. Tuż za bibliografią zamieszczono kilkadziesiąt kolorowych i czarno-białych rycin z omawianej kolekcji. Całość zamknięto w twardej oprawie, nadając omawianej książce stosowne ramy.

Michał E. Staśkiewicz, *Bez kolorów i egzaltacji. Wspomnienia animatora kultury w Piotrkowie Trybunalskim, na Śląsku i w Toruniu*, Toruń 2016, ss. 307

Urodzony w 1941 r. w Piotrkowie Trybunalskim Michał Eustachiusz Staśkiewicz przybył do Torunia w 1985 r. ze sporym bagażem doświadczeń w pracy na polu kultury, zdobytych w Piotrkowie Trybunalskim, Krakowie, Warszawie, Katowicach, Zabrzu, Bytomiu i innych miastach śląskich. Przez ponad trzydzieści lat pracował w grodzie Kopernika aż do momentu, gdy nadszedł czas na zasłużony odpoczynek. Nie stał się on jednak beczynnością, gdyż od 2013 r. M. Staśkiewicz, scenarzysta, reżyser, animator kultury, organizator i dyrektor Międzynarodowego Festiwalu Gwiazd „FORTE piano”, spisywał swoje wspomnienia, począwszy od lat najwcześniejszych, gdy dorastał w Piotrkowie w atmosferze powojennej zawieruchy i niepewności, aż do pierwszych lekcji skrzypiec, które pobierała w Toruniu córka autora, Anna Staśkiewicz, organizowania w Toruniu Międzynarodowego Konkursu Skrzypcowego, walki

o zdrowie i możliwość kontynuacji pracy, a także ostatnich, rodzinnych i intymnych refleksji oraz wierszy autora.

Toruń. Miasto wielu wyznań, red. Jarosław Kłaczek, Piotr Oliński, Waldemar Rozynekowski, Toruń 2017, ss. 183

Omawiana publikacja powstała dzięki pracy ośmiu autorów poszczególnych artykułów oraz Joanny Piórkowskiej i Mateusza Hübnera, którzy opracowali indeks osobowy. Bezpośrednią przyczyną jej wydania była pięćsetna rocznica rozpoczęcia reformacji. Redaktorzy tomu zaznaczyli we wstępie, że mają nadzieję przybliżyć współczesnym mieszkańcom Torunia wielowyznaniowe i wielonarodowe dzieje miasta, w którym żyją i z którym łączą swą lokalną tożsamość.

Piotr Oliński pisze o pierwszych śladach reformacji w Toruniu, ukrytych w dawnych miejskich kronikach czy protokołach powizytacyjnych. Zwraca też uwagę na proces recepcji nowych idei wśród toruńskiego patrycjatu i analizuje wydarzenia z lat trzydziestych XVI w., które sugerowały rozprzestrzenianie się protestantyzmu w miastach warmińskich i pruskich, w tym też w Toruniu. Waldemar Rozynekowski w swym tekście przedstawia proces tworzenia i zmian w sieci parafialnej w Toruniu od pierwszej połowy XIII w. aż do 2016 r. Piotr Birecki zwraca uwagę na dzieła sztuki z epoki nowożytnej, które dotknęła reformacja z jej negatywnym stosunkiem do sztuki obrazowej, przy czym autor podkreśla, że w Toruniu zmiany w zakresie wystroju świątyń przejmowanych przez reformatorów były znacznie mniejsze niż w innych miastach regionu. P. Birecki opisuje również dzieła sztuki i architektury, które powstały w Toruniu w XVI i XVII w., zwracając uwagę na ich warstwę ideologiczną.

Dzieje toruńskich ewangelików w latach 1793–1920 omawia Agnieszka Zielińska, zwracając uwagę zarówno na politykę wyznaniową państwa pruskiego, jak i sytuację polityczną i społeczno-gospodarczą Torunia w tym okresie. Badaczka przedstawia strukturę wyznaniową miasta i charakteryzuje parafie ewangelicko-unijne w Toruniu pod względem struktury demograficznej i zawodowej. Nieco miejsca poświęca też ewangelickiej gminie reformowanej i Kościołowi ewangelicko-luterańskiemu powstałemu na znak protestu wobec wprowadzenia unii. A. Zielińska opisuje też życie religijne w toruńskiej parafii ewangelickiej. Zagadnienia te kontynuuje Jarosław Kłaczek, który przedstawia społeczność toruńskich ewangelików w latach 1920–2017. Punktem wyjścia są tu zmiany, które zachodziły w Toruniu po jego powrocie do państwa polskiego na mocy postanowień traktatu wersalskiego. Autor przedstawia

władze parafialne i duchownych pracujących w Toruniu w okresie międzywojennym, zwraca też uwagę na strukturę społeczną parafian. Tragiczne losy parafian i duchownych z okresu II wojny światowej nie dają się ukryć pod późniejszymi staraniami o reaktywację życia wspólnotowego i problemami życia codziennego, które napotykali ewangelicy w powojennym Toruniu. J. Kłaczek szczegółowo wymienia ważne wydarzenia w życiu parafii w ostatnich dziesięcioleciach, zwracając uwagę na jej udział w obchodach 500. rocznicy reformacji.

Z kolei Michał Targowski przypomina pokrótce o obecności menonitów w okolicach Torunia począwszy od XVI aż do XX w., zwracając uwagę na kolejne trudności, z którymi borykała się ta grupa wyznaniowa nie tylko na obszarze dawnych Prus, ale w większości miejsc wybieranych do osiedlenia się. Prężna i liczna niegdyś gmina menonicka z Nieszawy zniknęła całkowicie w mrokach końca II wojny światowej.

Ksiądz Michał Hajduczenia przybliży czytelnikom historię toruńskiej parafii prawosławnej św. Mikołaja z lat 1920–1945, która powstała w efekcie migracji ludności ze Wschodu w wyniku I wojny światowej oraz rosyjskiej rewolucji. Początkowo była to więc wspólnota złożona głównie z żołnierzy internowanych w obozie jenieckim a potem stopniowo wtapiających się w społeczność Torunia. Następnie, w 1921 r., w wyniku powszechnego poboru wojskowego, do Torunia trafiła liczna grupa żołnierzy z kresów wschodnich i dla nich utworzono prawosławne duszpasterstwo wojskowe. Autor artykułu zwraca uwagę na życie parafialne i działalność duszpasterską w takiej wspólnocie, przybliży też postaci kolejnych duszpasterzy i charakteryzuje stosunek władz lokalnych i ludności miejscowej do prawosławnych.

W kolejnym artykule Adam Marolewski kreśli szkice do dziejów toruńskich Żydów, zaczynając od początków ich obecności w okolicach Torunia, skupiając się na dziejach gminy żydowskiej w XIX w. i opisując sytuację Żydów w Toruniu w okresie międzywojennym. Artykuł – i całą książkę – kończy refleksja o ciągłości wydarzeń i procesów historycznych, których początki i finał są zwykle trudne do uchwycenia.

460 lat Podgórze 1555–2015, Toruń 2017, ss. 178

Dziesięć lat po publikacji jubileuszowej książki z okazji 450-lecia Podgórze autorstwa Karoli Ciesielskiej i Tadeusza Zakrzewskiego czytelnicy otrzymują kolejny tom studiów poświęcony tej wyjątkowej części dzisiejszego miasta Torunia, będącego przez większą część swej historii osobnym, niezam-

leżnym ośrodkiem. Wstęp do omawianej książki przygotował Krzysztof Mikulski, prezes Towarzystwa Miłośników Torunia. W publikacji znalazły się referaty wygłoszone podczas jubileuszowej sesji naukowej, która odbyła się 8 października 2015 r., uzupełnione m.in. otwierającymi tom ostatnimi ustaleniami naukowymi Karoli Ciesielskiej dotyczącymi liczby i nazwisk ofiar eksplozji wagonów z amunicją, która nastąpiła 24 stycznia 1945 r. Dane te przygotowała do druku Jolanta Wasiewska. Z kolei Zefiryn Jędrzyński wspomina w następnym tekście Tadeusza Zakrzewskiego, zmarłego w 2014 r. pasjonata, bibliofila i kolekcjonera, związanego z Podgórzem autora wspomnianej jubileuszowej książki o tym ośrodku. Częścią tej refleksji stał się fragment wspomnień spisanych przez Zakrzewskiego pt. „Podgórz mojego dzieciństwa”, która współgra z kolejnym tekstem zamieszczonym w omawianej książce. Jest to zapis wywiadu z Tadeuszem Zakrzewskim przeprowadzonego w 2007 r. przez Joannę Łagan.

Lidia Grzeszkiewicz-Kotlewska przypomniała wyniki archeologicznych badań wykopaliskowych prowadzonych na terenie zamku dybowskiego w latach 1999–2002, mających na celu zweryfikowanie tezy o lokacji w tym miejscu przez Władysława Jagiełłę miasta Nieszawy. Ustalenia historyków w sprawie lokacji miasta Nieszawa przedstawia kolejny artykuł napisany przez Aleksandra Andrzejewskiego, Piotra Wronieckiego i Marcina Jaworskiego. W tekście tym przedstawiono też wyniki archeologicznych badań nieinwazyjnych prowadzonych na obszarze Dybowa-Nieszawy na początku XXI w., które pozwoliły m.in. dokonać cyfrowej rekonstrukcji przypuszczalnego wyglądu miasta.

W kolejnej części książki Agnieszka Dąbrowska i Marta Siwicka zrelacjonowały przebieg projektu „Podgórz – widmo”, którego celem było przywrócenie pamięci o przedwojennym mieście Podgórzu, ze szczególnym uwzględnieniem jego kultury i zabytków, aby wzmocnić lokalną tożsamość mieszkańców, szczególnie zaś młodzieży szkolnej. Historię i społeczne postrzeganie pamięci o Podgórzu, projekty tras turystycznych i efekt projektu w postaci aplikacji turystycznej opisała w kolejnym tekście Katarzyna Kluczajd.

Jednemu z elementów lokalnego krajobrazu kulturowego i społecznego przyjrzał się Mariusz Thomas w artykule *Bractwo kurkowe w Podgórzu koło Torunia*. Autor prezentuje podgórskie bractwa kurkowe na szerokim tle, odwołując się zarówno do analogicznych bractw z innych ośrodków, jak i zwracając uwagę na zmieniający się przez wieki kontekst historyczny, który aż do początków XX w. utrudniał swobodny rozwój Podgórza.

Ostatni artykuł zamieszczony w omawianym tomie napisał Michał Wiśniewski. Autor przedstawił w nim relację z prac porządkowych prowadzonych na terenie lewobrzeżnego Torunia, zwłaszcza na cmentarzu ewangelic-

kim starym na Podgórzu, położonym naprzeciw skrzyżowania ulic Inowrocławskiej i Poznańskiej, i cmentarzu ewangelickim nowym zlokalizowanym przy ul. Poznańskiej, obok skrzyżowania z ulicą Stepową.

Wiesława Duży (Warszawa)